

V.

Не одна гадка повернулася в голові Рисі про те, що Джур не приїхав дружковати, та навіть не прислав и відповідь на Семенів лист. Покіль справляли весіле, сякі-такі весільні забобони одводили на якийсь час Рисіні думки од Джура... А ось скінчилось весіле, жите пішло звичайною чергою, наступила осінь, заперла вона Рисю в домі и в той час, коли Семен и Соня впивались своїм щастем, серце Рисі гризла невсипуща тревога. „Де він? що з ним? чом не пише? чом не приїхав? чи живий він? чи не забув він мене?” такі питання клубком вились в молодій голові, и ні сама Рися, ні її кривні не давали їй відповіді... Думає Рися, думає, чого-чого не передумає, — а все таки не заспокоїть себе: поїде вона до Віренка, поживе там день, другий, вернеться до дому и знов ходить замислена, наче не своя. Зберуться гості, Маслоковський и Оскерко почнуть увиватися коло Рисі — и залицяне їх нажене на неї ще більшу тугу.

— „Даремне ти, Рисю, тревожишся,” стане говорить Семен; „певно, що Джурові ніколи, тим він и не іде и не пише.”

— „Говори... ніколи!...” одмовить Рися; „наче багацько треба часу, щоб написати лист!.. Ні! не „ніколи”; а з ним щось недобре діється... може вмер!...”

— „Вже и вмер зараз... Тривай, и лист прийде и Джур воскресне з мертвих и приїде в Жуківку.”

Рися тільки зітхне на такі речі, а не заспокоїться; та навіть и Семен хоч и не говорив, а починав думати, що Джур забув про Рисю, або може и вмер. Став Жук мізковати, як би довідатися про Джура. „Дай напишу,” думав він, „лист до Бокогрія: хоч він и незнаємий мені, але дарма! він приятель Джурові и певно знає, де Джур.”

Не довго прийшлося ждати Бокогрієвої відповіді, та тільки вона не вдовольнила Жука. Бокогрій писав, що після листу з Дрездена Джур и до його не пише, хоча він послав Джурові два листи. Жук не сказав про переписку з Бокогрієм Рисі, а тільки порадився з матерю и з жінкою.

— „Ох, ох, ох!” зітхала стара Жучиха. „Я й давно бачу, що з сего дива не буде пива, та мовчу вже!... Нехай буде, як Господь дасть.”

— „Що до мене,” відповідав Жук, „так я радніший, коли Рися не буде з Джуром; тільки жаль бере, дивлячись на неї... зовсім бідолашна змарніла.”

— „Треба б її чимсь розважить.”

— „Чим же ви її розважите, матусю?”

— „Може б поїхали ви гуртом у Київ, там все таки люде, город; а тут у нас хутор... Стара я людина, вік свій у хуторі звиквала, та й то иноді скучно буває, а то-ж то вам — молодим!.. Ось ну, Сеню! бери Соню та Рисю, та в Київ, а я на хазяйстві зостанусь.”

— „Ледве, мамо, чи поїде Рися!.. а про те треба поговорить з нею.”

— „Поговори, синку!”

Повів Семен про се річ з сестрою.

— „Чого ж ми поїдемо до Києва?” сказала Рися. „На розвагу — кажеш ти! Гм! не розважить мене Київ... коли б ще більшої туги не нагнав... Ні, Сеню, не поїду я! їдь ти, коли хочеш, з Сонею, а я домовати-му...”

— „Що ж ти висидиш дома?”

— „Те-ж святе, що и в Києві.”

— „Ні, Рисю! не те. Там люде, освічена громада, там університет... там гніздо думок...”

— „Може се й так, не спорити-му, бо Києва зовсім не знаю; але що ж! кажу тобі, що мої думки — сам знаєш чим засновані; рада б я одкараскатися од них, одчепитися: не можу, чи не вмю... не сходить він у мене з думок... Коли б я знала, що з ним? чом не пише: я тогді б знала, що робить!.. у мене б дістало сили разом порвать, забудь усе минувшє... вирвать з коренем те, що тягло до ёго.”

— „Тягло!.. хиба тепер не тягне?”

— „Не скажу, що ні! але тягне більш до того, щоб освідчиться, чом він мовчить?”

Така розмова з Рисєю трохи заспокоїла Жука. Він бачив, що в Рисі минула хвиля сердечної хуртовини, що вона домагається вже не того, щоб бачить Джура а тільки одного: знать причину, чому він мовчить. — „Коли так,” подумав Жук, „треба щирійш прийнять за розвідки, треба смілійше йти на зустріч тому, що сталось з Джуром; а що б з ним не сталось — Рися сміло зустріне.”

Так, „сміло”! бо Рися стала трохи не та, якою її стрів Джур. Рік, котрий пройшов од часу виїзду Джура з Жуківки, не марно минув для Рисі... Книжки, розмови з братом, особливо ж з Віренком зробили великий вплив на духовний розвій Рисі, и певно сам Джур, стрівши тепер Рисю, не пізнав би в їй тієї молоді, веселі, безжурної Рисі, котру він спізнав у Жуківці. Рися за рік виросла багато духовно! кругозір її поширшав: молоде, дівоче довіре підорвалось впливом аналізу, на котрий навертав її раз-у-раз в своїх розмовах Віренко. И молодий здоровий розум Рисі став аналізувать не тільки те жите, яке вона бачила округ себе, не тільки ті речи, які вона чула од Джура, а й те, про що вона читала.

Стала Рися шукать „правди”; стала добиваться того идеала, котрий вивів би її на пряму стежку из її сумліній. Вона ясно бачила, що жите округ її людей йде негарно, що воно не так би повинно йти; але як? вона не вміла дать собі поради. Йй бажалось, щоб її „идеал” взяв її за руку и повів тим путем, де б вона змогла принести якусь реальну користь людям. И от раз якось сидячи одна на самоті, стала Рися добираться до духовної сторони Джура, стала думать над питанєм: чи вдовольнить Джур тому идеалу, який вона собі намалёвала, чи поведе він її на ту дорогу, котра веде до правди, до добра, до безкористного usługования громадского? — Стала вона, як уміла, анатовать Джурову моральну сторону; згадала ёго розмови, ті засади, котрі він видавав, и стала шукать у їх чогось правдивого, живого. Чим більш вона думала — тим нижше спускався перед нею Джур... „Ні!” подумала Рися після довгих думок, „не такого, як Джур, нового чоловіка я хотіла б знайти... Одначе ж... все таки... я люблю Джура... Треба своїми думками поділиться з Сенею, що то він скаже.”

И ось через кілька днів заводить Рися розмову з Семеном про Джура.

— „Скажи, Сеню, правду: як ти вважаєш Джура? які у ёго засади? що він за чоловік?”

— „Правду!.. гм! а не розсердишся?”

— „Ні!”

— „Таж ёго любиш!”

— „Так що-ж, що люблю! Хиба не можна слухать правди про того, кого любиш!”

— „Можна... та, бач, моя правда не вподобается тобі... крута дуже.”

— „Дарма, говори!”

Жук подивився на сестру: лице Рисі и погляд були звичайно спокійні.

— „Ну, слухай,” сказав Жук... „По моєму Джур — перш усього великий егоїст; далі „космополіт”, політичних засад у ёго не було й нема... гроші — ёго світоч; він пробереться в „люде”; буде колись багатим; буде лічить — та збирають гроші...”

— „Тай годі?” спитала журливо Рися.

— „Тай годі!.. чого ж ще тобі? ти чого б хотіла од ёго? може думаєш, що він чоловік-громадянин, що у ёго єсть громадска користь?... ні!..”

Рися ще більш замислилась...

— „Чом же ти мені давнійше про се не сказав?” спитала вона брата, трохи помовчавши.

— „Хиба ти мене питала про се? Я бачив, що ти так закохана в Джур, що у тебе нема и в світі нічого над Джуром...”

— „Се правда... я так думала.”

— „А тепер думаєш так?”

— „Ні!”

— „А любиш ёго й тепер?”

— „Люблю.”

— „И пішла, б за ёго?”

Рися задумалась.

— „Що ж мовчиш, Рисю?”

— „Що?.. не скажу тобі навірно, чи пішла б, чи ні... Я ёго люблю; але одружитися з ним... треба подумать ще...”

Жук обняв Рисю. — „Ну, коли так, Рисю, ” сказав він,

„так тепер я тобі скажу, що ти не будеш за Джуром...”

— „Чому?”

— „Тому, що він тобі не пара, ти вже не любиш ёго.”

— „Сего я не скажу: правда, тепер я не рвусь вже так до ёго, як рік назад, але колиб він тепер явився, сказав: ходім під вінець! я б може й пішла...”

— „И була б нещастна.”

— „Може!.. а все таки треба, щоб я довідалась, де він и що з ним...”

В ту саму годину, як Рися вела з братом сю розмову, в хату ввійшов Віренко. Перед Віренком ніхто з Жуків ні в чім не таївся и Віренко давно знав про кохане Риси.

— „Ех! годі Вам, Орино Йвановно, нудиться,” говорив Віренко. „Нудьгою нічого не поможете.”

— „Що ж діяти,” питала Рися, „коли нудьга не кидає мене?”

— „Так ви її покиньте!”

— „Рада б душа в рай, так гріхи не пускають.”

— „Які там у вас гріхи! ви гаразд и согрішить не вмієте, ” шутковав Віренко. „Ви от — розберіть гарненько: чом Джур не іде и не пише? Або вмер, або забув, або ніколи: коли вмер — вічна ёму память! коли забув — значить память у ёго коротка, не стоїть и він ні спомину, ні жалю; а коли ніколи, ну, тривайте, колись буде вольнійш...”

— „Ви жартуете, а мені не до жартів.”

— „Єй богу, не жартую! Вам просто скучно в Жуківці, діла у вас нема ні якого, ось возьміться за діло.”

— „За яке?”

— „Хиба мало діла! Братчик ваш завів касу, а ви заведіть школу... Не хочете сего, вивчіться акушерству або медицині. И посудіть самі, яку велику користь ви принесете нашій околиці. Я чув нераз ваші бажаня помагать народові, от и помагайте; помагайте ёму не в городі, а в селі: наша сила в селі, та в землі... А що вам Джур! забудьте ёго!.. знаючи ваш розвій, ваш погляд, я ніколи б не радив вам стать з Джуром у парі.”

— „А що, а що, Рисю?! хиба не те саме я тобі казав?” заторохтів Семен.

— „Постій, постій!.. чом же б ви не радили мені?” спитала Рися у Віренка.

— „А тому, що, вийшовши за Джура, ви переїдете жить в город, про Куличан тогді й байдуже... тогді з вас користи селянам ні якої...”

— „Чудно! хиба, живучи в городі, не можна працювати на користь селянам?” перебила Рися.

— „Можна! та зверніть увагу на те, що праця городян — більш праця теоритична. Теоретиків у нас — хоч греблю гати, а практиків нема... через се й виходить, що говорять у нас багато, а роблять мало. Цур ёму, тому городові! в городах єсть и без нас кому працювать, працюймо в селі!.. Кажу ж вам, наша сила, наше спасене в селі, та в землі... Чи так, Семене Иванович?”

— „З городів идуть на села проваторі цивілізації, без городян села б запліснівіли,” одповів Жук.

— „Гай, гай!” всміхнувся Віренко. „А чи багато ж тих міссіонерів у нас; де ті плоди, котрі вирости на селах з кореня городянської цивілізації? в чім polegшало нашому селянинові? — Яким він був темним літ 200 назад, такий й тепер! Скажете може, що цивілізація визволила ёго з крѣпацтва; а хиба не цивілізація запропастила ёго? хиба, давши особисту волю крѣпакам, „цивілізація” не наділа на всіх селян ярма економічного рабства? хиба „цивілізація” земства не сковує більше й більше своїми податками наших селян? А все з городів иде таке добро... и все именем цивілізації...”

— „Е, ні! ні!” перебив Жук; „тут виновата не городянська цивілізація, а та фалшива дорога, котрою йшла цивілізація... стоїть тільки звернуть на пряму дорогу.”

— „Так, але хто ж зверне? певно, що не ті цивілізатори и ватажки, що посідали в городах... Треба пильновать, щоб селяне самі звернули на путь цивілізації, треба, щоб городянські цивілізатори покинули теоретичну роботу в городах, та взялись за роботу в селах, та повели цивілізацію „з низу в гору”. Всяка рослина йде в гору з землі... Дайте селянам землю, у іх буде хліб; уменьшіть налоги — у селян будуть гроші, не буде жидівської лихви; дайте учителів — вони самі заведуть школи... от що! землі й землі, світу и світу дайте селянам!”

— „От тільки заговорили про землю, зараз и являються земці,” заговорив Жук, дивлячись в вікно. „Хмара приїхав.”

— „Хмара з-проста не приїде..., але я не хочу й бачить ёго,” сказала Рися и пішла в свою кімнату.

Хмара справді не з-проста приїхав. Полебезивши де-що з Семеном и з Віренком, Хмара сказав:

— „Я отсе до вас, Семене Иванович! будьте ласкаві запоможіть мені... вибився з грошей, зарадьте мене з касси вашої.”

— „Не можна,” одповів Жук; „ви не товариш по кассі.”

— „А хиба з касси дають позичку тільки товаришам?” питав Хмара.

— „Тільки!”

— „Так щож! коли так, то й я пристану в товариші, запишіть и мене.”

— „Добре, тільки ж ви знаєте мабуть, що тепер у нас вже сто товаришів и ми нових приймаємо по вибору; а вибирає не сама адміністрація, а все товариство.”

— „Що ж! певно, що мене виберуть... я ж не аби-хто, а таки й чиновник и член земської управи и не аби-який хазяїн...”

— „Запевно, що виберуть,” сказав Жук. „От на тім тижні в суботу збирати-меться товариство, я заявлю про вас.”

— „Отсе й добре; бо в суботу и я буду в Куликах з посередником. “

— „Чого?”

— „Та хиба ви не чули, яку мороку накинуло нам земство з губернії?”

— „Не чув! кажіть, будьте ласкаві!”

— „Просто чудеса! велять нам, щоб ми підмовляли селянські громади заводять школи. Яка громада постановить приговор, що дасть будівлю на школу и учителеві, и давати-ме сторожа, топливо и провізію учителеві, так повітове земство пополом з губерским давати-муть учителів и платити-муть учителям... Ну, тепер самі осудіть: чи се таки до ладу? раз, що наше повітове земство и так вже тратить на народні школи тисячу сто карб. — а се не шутка! а друге, де таки видано, щоб мужики самі стали зьохочуваться до вчення?! та й на що воно ім, хиба треба вмить читать и писать на те, щоб орать землю? Повидумують отам у Чернігові невідь що, а ти тут ізди та валандайся з мужвою...”

Віренко став барабанить пучками по столу, а Жук сказав:

— „Я не згоджуюсь з вами! школи дуже потрібні нашим селянам и земство се добре видумало, тільки треба намовити селян.”

— „Ото-то й воно: „підмовить...” Легко сказать!.. так то й підмовиш мужика! От коли б в шинок, він би з-разу послухав, а до школи ледве... Та й що за підмовлюване мужика! просто звеліть тай годі! Святе діло було у нас, як служив я окружним начальником: гукнеш було, прикажеш — усе, що хоч, як з землі виросте.”

— „Чи пробували ж ви вже підмовлять яку громаду?” спитав Віренко.

— „Пробували! іздив сам предсідатель у Хмелівку, цілісенький день бився в громадою, нічого не вийшло. Як зятались, одно твердятъ: не треба нам школи, тай годі!”

— „Чудно щось!” промовив Віренко.

— „Нічого не чудно!” одповів Хмара. „Мужик, кажуть, ворона, а хитрійший чорта: вони добре знають, що школа ім хліба не дасть, а платить на школу треба... Отже в Батурині була казенна школа, тепер нема: покіль були окружні начальники та приказували старшинам заганять діти в школи, потіль и школи були: нестало окружних — и школи опустіли, ніхто не посилає дітей...”

— „На те есть свої причини,” сказав Жук.

— „Які?” спитав Хмара.

— „Раз ті, що приневолювали дітей учиться, а друге, що в школах погано вчили и били.”

— „А ви б то гадаєте, що можна не приневолювать?... можна вивчить не бивши? Гай! гай! се ви так говорите, що не знаєте зовсім мужика... Вже ж ми й не мужики, а хиба нас не драли, як вчили? хиба даром кажуть люде, що за битого двох небитих дають?”

Віренко одвернувся и вийшов у другу кімнату; Жуку гидко було спориться з Хмарою, він перевів розмову на що инче.

— „Пора б нам, Семене Иванович, розквитоваться за отой клинок — знаєте? що торік ще я говорив вам... а то от-от наїдуть межовать.”

— „Не за мною діло стало: давайте, спитаймо старих людей, виберім третчиків, нехай розсудять.”

— „Що ж судить — коли земля моя!”

— „Ви кажете, що ваша, а я кажу, що моя: от и нехай люде розсудять, хто прав, хто виноват.”

— „Слухайте, Семене Иванович!” залебезив Хмара, беручи Жука за обидві руки; „що вам стоїть той клинок: двісті квадратних сяжнів землі, та 17 дубків... Се для вас — тьфу, а для мене, чоловіка бідного, се велике діло, тай межа не буде зіпсована у мене. Уступіть ви мені той клинок!”

— „Як же я вам ёго уступлю, коли він не мій?”

— „А чий же він?”

— „Ви кажете, що ваш.”

— „А ви — що ваш.”

— „Еге! значить: ні ви мені, ні я вам не можемо уступать; треба, щоб нас люде або суд розвів.”

— „Отсе нехай Господь криє! з роду не сподівався, щоб довелось з вами судиться.”

— „Судиться не сором,” сказав Жук.

Довго ще Хмара лебезовав, заходив він коло Жука и сяк и так — нічого не вдіяв; Жук стояв на своєму: „нехай люде або суд розведуть нас!” З тим Хмара и поїхав, обіцяючись скоро навідатися до Жука.

Того ж дня в вечері зібрались у Жучихи воєнні. Сопун зайшов у кабінет до Жука и став роздивляти на стінах портрети.

— „Се хто такий?” спитав Сопун, показуючи на одну фотографію.

— „Мій знаємий, разом були на університеті; та, здається, ви стрічали ёго и у нас в домі — лікар Джур.”

— „Ба! тепер нагадую!.. так, так! бачив я ёго у вас. Чи ви знаєте, де він тепер?”

— „Хто ёго зна! давно вже не пише до мене... він був за кордоном; може доси вернув в Россию.”

— „Ні, й доси за кордоном.”

Жук схопився и причинив двері.

— „Ви як про се знаєте?” спитав він Сопуна.

— „Моя знаёма писала... писала, правда, давно, ще з початку осени... Джур у неї лікарем, у неї й живе, десь на Рені; писала и в яким городі, та забув.”

Жук посилковався затаїть свою цікавість и замовк, думаючи розпитать у Сопуна подрібицю другим часом. — Але Сопун принявся сам широко вести розповідь про Лаврову, про її красу, про її розвій, и виходила з ёго розповіді Лаврова чимсь таким високим, що, як кажуть, ні пером написать ні в казці розказать.